

ПРАКТИКУМ ТОЛЕРАНТИЗАЦІЇ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН

20 років незалежності – це період інтенсивного розвитку релігійної мережі в Україні. При цьому зростає не тільки кількість релігійних організацій, а й кількість діючих в країні конфесій. Якщо в 1991 році у нас на реєстрації знаходилося 42 релігійні об'єднання (з них 33 християнського коріння, по одній іудейських, мусульманських і рідновірських, 4 – орієнталістських і дві - синкретичних), то на початок 2004 року їх було вже понад 120 (76 – християнського коріння, 8 – іудейських, 4 – мусульманських, 7 – рідновірських, 16 – орієнталістських, 6 – автохтонних й синкретичних). Точну кількість релігійних течій в Україні на 2011 рік сказати не можемо, бо ж Держкомнацрелігій України з 2004 року дає не повну статистику їх, а ось загальноконфесійно на 2011 рік вона виглядає так: 31814 (88,7%) організацій християнського коріння, 303 (0,85%) – іудейських, 1208 (3,37%) – мусульманських, 126 (0,35%) – рідновірських, 158 (0,44%) – орієнталістських.

Хоч Православ'я за кількістю своїх організацій (18362) є найбільшою конфесією (51,2%), а три основні його Церкви – УПЦ МП, УПЦ КП та УАПЦ – дають 50,5% мережі, проте навіть ці цифри (не говорячи про свою самоідентифікацію з православ'ям, а тут вона в різних соціологічних дослідженнях становить від 36 до 48% опитаних) засвідчують той факт, що Україна не є православною країною, а країною з його домінуванням.

Практично вичерпала „електорат свого зростання” Греко-Католицька Церква (62 організації в 2010 році). Незважаючи на перенесення її офісу до Києва, вона залишається фактично галичанським феноменом (3493 її організації, цебто 91,3%, знаходяться в Галичині і Закарпатті). Відкритість до світу, його поліетнічності й соціальної невлаштованості дає можливість утверджуватися в регіонах своєї наявності римо-католикам (1093 організації), хоч і вони практично вже йдуть до вичерпання своїх потенційних послідовників (ріст в 2010 році лише на 7 одиниць). Якщо греко-католицизм постає переважно як галичансько-закарпатський феномен, то римо-католицизм – як галичансько-подільсько-волинський. Особливих успіхів у поширенні в Східному й Південному регіонах країни ці католицькі конфесії на перспективу не мають.

Помітно зростає в Україні мережа протестантських організацій (8572), які вже становлять 23,9% від загальної цифри України. Всі протестантські конфесії ведуть широку релігійно-просвітницьку, морально-виховну, видавничу, медійну, місіонерську та благодійницьку роботу, що служить підставою для впевненості в подальшому інтенсивному зростанні їх мережі. При наявних темпах зростання, чому сприяє організована протестантами активна місіонерська і благодійницька робота, проведення різних заходів з євангелізації та ін., через 10 років їх громади в Україні становитимуть десь 50%. Серед них переважатимуть п'ятидесятники та свідки Єгови.

Мусульманство в Україні не має своєї єдиної організаційної структури, а відтак має 5 своїх всеукраїнських центрів з 1208 організаціями. Послідовниками ісламу у нас (окрім Криму) є представники меншин тих етносів, на автохтонних територіях яких ця релігія є домінуючою. Відтак ґрунту для зростання в Україні ця конфесія на перспективу загалом не має. В Криму іслам також вичерпав можливості свого подальшого кількісного зростання після того, як ДУМК відкрив у 2005 році

практично у всіх поселеннях кримських татар свої організації. Належних до цієї спільноти організацій тепер 967. Проте мусульманська умма Криму є надто розколотою і не толерантною з'явою тут різних сект і течій.

Найбільш спільнотний народ, як часто говорять про євреїв, у своєму релігійному житті виявився водночас і найбільш „розхристаним”: 303 в 2010 р. іудейських організацій (а щорічне поповнення – одинички) тут належать до шести різних об'єднань. Перспектив їх порозуміння немає, бо ж до цього поділу прилучилися позаконфесійні інтереси – економічні, політичні, а то й суб'єктивні орієнтації. Поява і зростання на теренах України різних нових релігійних течій (насамперед неохристиянських, неоорієнталістських та рідновірських) є відображенням загальних тенденцій нинішньої інтенсивної конфесіоналізації релігії у світі. В 2010 році за офіційною статистикою нові релігійні течії загалом склали 2037 одиниць, що становить 5,7% мережі. З них неохристияни мають 1529 організацій, неоорієнталісти – 158, рідновіри – 126. Неоорієнталізм і рідновірство вже практично стабілізувалися в своєму кількісному зростанні і територіальному поширенні. Водночас надто високі темпи зростання виявлятимуть на перспективу неохристияни і насамперед харизмати. На сьогодні останні мають вже 1516 своїх організацій. Неорелігії нерівномірно розміщуються своїми громадами по теренах України. Там, де сильні позиції традиційних Церков, їх практично одиниці (так, на Тернопіллі лише 12, Франківщині - 15 громад, а загалом вони - 67 громад - становлять лише один відсоток від всієї релігійної мережі Галичини, зате в чотирьох індустріальних областях (Донецька, Дніпропетровська, Запорізька і Луганська), де водночас з відродженням традиційних християнських Церков з'являлися і відносно вільно поширювалися й неорелігійні течії, кількість організацій останніх становить майже 15% від всієї їх (4722) релігійної мережі.

В Україні на цей час практично склалася мережа неорелігій і поява якихось нових їх конфесій й активне і масове поширення вже буде випадковістю. Тим більше, що традиційні Церкви в боротьбі з їх діяльністю знаходять між собою спільну мову й прагнуть підключити до цього навіть державні органи.

Кількісні показники зростання релігійної мережі тієї чи іншої конфесії ще не засвідчують такого ж зростання кількості їх вірних, а тим більше – рівня релігійності останніх. Конкурентна боротьба між конфесіями і церквами спонукає керівництво деяких з них штучно розширювати свою інституційну мережу, „хапати побільше” при реституції, не маючи опісля можливості на належне освоєння одержаного. То ж і маємо в православних деякі спільноти із способом життя людини первісного суспільства - напівпорожні храми, напівпусті монастирі тощо. Десять через 5-8 років історичні Церкви зіткнуться (особливо в містах, зокрема в Києві) із феноменом „пустуючих храмів”.

Відтак можна констатувати, що конфесійна карта України практично набула вже завершених обрисів. Поява нечисленних нових релігійних течій її загалом вже не змінить. Мінятиме її хіба що поділ існуючих у нас традиційних релігійних спільнот, поява на їх основі якихось нових церковних організацій чи релігійних управлінь. У цьому неабияку роль відіграватиме значною мірою скоріше суб'єктивний чинник, а також втручання в релігійний процес певних політичних сил, які в такий спосіб прагнутимуть збільшити ряди свого електорату.

Проте динаміка змін церковної мережі в регіонах України свідчить, що, при збереженні певних регіональних відмінностей у поширенні різних конфесій, течій і напрямків, дедалі помітнішим стає зменшення різниці в показниках кількості громад

віруючих. Так, якщо на початку 1992 року в Західних областях України діяло 59,6% релігійних організацій, то в 1997 році їх було там 47,2%, а нині – вже 34,4%. В регіоні практично створена інституційна мережа церковних організацій, що є достатня для задоволення релігійних потреб віруючих. На перше місце в релігійному житті країни вже вийшов Центральний регіон. Якщо дивитися на карту України зі Сходу на Захід, то це – північні її області, Поділля і Степ, а також Південь країни. Тут тепер 40,7% всіх релігійних організацій. Характерно, що він дає найбільший відсоток і православних громад (майже 50). Тут і найвищий відсоток (десь 65%) православної насиченості в областях. Проте швидкі темпи розгортання мережі громад в Подніпров'ї і на Сході України, а також потенційні резерви росту релігійної мережі (велика кількість віруючих на одну громаду) робить реальною перспективу виходу в найближчі 3-5 років на авансцену релігійного життя саме цих регіонів.

Загалом Україна - це поліконфесійна країна. Кожний її громадянин живе нині у своєрідному супермаркеті різних релігій. Його постійно очікує багато конфесійних пропозицій. Вони звучать із сторінок газет, часописів, передач по радіо й телебаченню, з книжок і просто оголошень на вулицях, з уст місіонерів, знайомих, з тих агіток-запрошень, які попадають до поштових скриньок. Порадником вибору чи зміни конфесії (а певною мірою – і насильником, бо ж нав'язують свою своєму потомству ще в дитячому віці) виступають батьки. Вони вважають, що та релігія, яку вони сповідують, є єдиноістинною, що вона є в традиції роду, сім'ї, а відтак тільки до неї мають належати їх діти. Звісно, батькам суперечити не легко, а подеколи і не можна. Проте вибір такий робиться не завжди за совістю, а подеколи і не на вічно. Благо, що закон дозволяє зміну релігійної належності. Але відбувається це вже в зрілому віці, коли людина усуває свою релігієзнавчу неграмотність, дізнається більше і про релігію свого дитинства, і про інші релігії, не має матеріальної залежності від батьків. До того ж, у виборі релігії можна й помилитися. Особливо тоді, коли ти про неї мало знаєш, коли її вибираєш лише за зовнішніми її виявами або ж з якихось прагматичних міркувань.

Ми не ратуємо за релігієвибір українців лише на основі традиції батьків, хоч більше й прихильні до неї, а підтримуємо свідомий вибір кожним зокрема своєї конфесійної належності. І не тільки на основі знання цієї релігії, а насамперед на підґрунті глибинного усвідомлення того, що цей вибір зроблено з власної волі, на основі нез'ясненого якогось внутрішнього просину до неї, який подеколи подають як якийсь надприродно зумовлений процес. Враховуючи право кожного на свій релігієвибір, академічні релігієзнавці України сповідують гасло: конфесійно всі різні і водночас всі рівні. Шкода лише, що ця різність конфесіями сприймається частіше як взаємна ворожість, абсолютна несумісність. І ось коли бачиш, як ворогують між собою послідовники різних християнських течій і церков, як вони ставляться до нехристиянських віросповідань, то відразу ж ставиш питання: а чи християни вони, бо ж ворогування це відбувається із-за чисто земного і всупереч Христовій заповіді любові до ближнього, навіть до ворога.

Саме тому завдання своєї теоретичної і практичної роботи академічні релігієзнавці вбачають у формуванні толерантності міжконфесійних і міжцерковних відносин. Толерантизація передбачає, як свій перший наслідок, щоб всі конфесійно різні люди відчули себе рівними у своєму суспільному бутті. Бо ж живемо ми в такий час, коли все більше відчуваєш себе громадянином Землі. Сучасні засоби інформації майже щодня оприсутнюють тебе в поселеннях і культурі інших народів. Сучасні транспортні засоби дають тобі можливість за декілька годин переміститися в іншу

країну, поринути у вирій життя іншого народу, в інші традиції, віросповідання, пізнати інші цивілізаційні виміри життєдіяльності.

Автору статті повезло в тому, що він по півмісяця в один рік знаходився в Японії та Індії, де брав участь в роботі (відповідно) всесвітнього зібрання істориків релігії і конференції представників релігій світу «Злагода: створення партнерства для побудови миру». Роком пізніше був у Барселоні (Іспанія) на Парламенті релігій світу. Тисячі учасників з різних країн і міст земної кулі приїздили на ці форуми. Вражало насамперед конфесійне різнобарв'я. Тут були католики і мусульмани, іудеї і буддисти, індуїсти і сикхи, протестанти і зороастри, представники багатьох інших конфесій. При цьому ніхто нікого не агітував за свою релігію, не намагався повернути до неї, довести її єдиноістинність. Кожний лише прагнув у свій спосіб щонайкраще розповісти про свої вірування, навіть своїм зовнішнім виглядом засвідчити їх своєрідність, подарувати тобі щось, що нагадувало б про наявність і такої релігійної культури.

Організатори форумів обрали ефективну форму їх роботи. Невеличкі, по 7-9 осіб групи учасників протягом години-двох за заздалегідь визначеною схемою обговорювали актуальні проблеми релігійного життя, конфесійного різноманіття і міжконфесійних відносин. Протягом дня кожному припадало працювати в 5-6 таких групах, учасники яких постійно змінювалися. Мав місце діалог, але не як засіб переконування когось у своїй достеменності, а як інформування колеги по форуму про свою конфесію, її історію і сьогодення. Після таких бесід усвідомлював, що Бог – один, а конфесія – це лише шлях до нього. Кожна людина у свій спосіб шукає Бога і йде до нього. Конкретні географічні та історичні умови її буття визначили своєрідність цього шляху. Він є таким же істинним, як і інші. Єднає ж послідовників різних релігій насамперед той моральний потенціал, який утримує кожне з віросповідань. Хоч це моральне кредо різних релігій і відрізняється у своєму словесному вираженні, але за своєю суттю воно однакове. **Жодна** релігія не вчить якійсь дурні.

Відтак глобалізація – це не лише економічна чи політична інтеграція, а й можливість зберегти свою культурну чи релігійну ідентичність шляхом діалогічного спілкування з носіями їх інших виявів. Коли бачиш, як толерантно і доброзичливо спілкуються на міжнародних форумах представники різних конфесій, думаєш, а чи ж буде колись таке у нас в Україні. Зароджується бажання ініціювати проведення такого заходу всесвітнього масштабу в Києві. Згоду на це колишній мер столиці О.Омельченко свого часу давав. А може це варто заздалегідь програти на всеукраїнському рівні, щоб, коли надумаємо проводити міжнародний захід, не виставити на посміховище світу нашу міжконфесійну і міжцерковну ворожнечу. Адже по цьому значною мірою судять про ментальність і культуру народу.

А поки що в міжконфесійних відносинах у себе маємо те, що маємо. Керівництво конфесій не особливо думає (хіба що за винятком деяких) про те, як їх толерантизувати, як використати міжнародний досвід толерантизації міжконфесійних відносин в реаліях українського релігійного життя.

Говорячи про толерантизацію міжконфесійних відносин в Україні, ми б радили суб'єктам цих відносин звернути увагу на ті форми, до яких вони вдаються при оцінці й описанні свого духовного супротивника. Переглядаючи конфесійні видання, в них часто надibuєш на такі блюзнірські, карикатурні і брехливі подання іншого, які можуть дати підставу їм притягувати авторів цього писання до кримінальної відповідальності за образу честі. Той «карикатурний конфлікт», що мав

місце в Данії, а опісля і в світі, і який був спричинений з'явою в пресі карикатур на ісламського пророка Мухаммеда, багато чому навчив у світі інших, але не нас. Він показав, що свобода слова дає нам право говорити те, що ми думаємо, але ж вона не зобов'язує це робити. Цей конфлікт засвідчує наявність відмінностей цивілізацій: маємо нерозуміння на Заході психології релігійності Сходу. При цьому, якщо одним не вистачило розуміння глибоких релігійних почуттів, сплюндрованих їхньою неухважністю, то другі виявили явне перебільшення скоєного і навіть сприйняли хибну інформацію того, що відбулося, за істину. Схід поглибив конфлікт цивілізацій тим, що дав право використовувати, як аргумент проти Західної цивілізації, судження, що та демократія, яку він несе, та свобода слова, яку він обстоює, може відкрити шлях до висміювання і знущань над їхньою вірою.

Світ глобалізується, а тому не слід думати, що аудиторія сказаного чи надрукованого обмежується лише якоюсь окремою місциною, громадою, конфесією, а то й замкнута місцевим реципієнтом. То ж якщо ми, як ті, хто формує громадянське суспільство, в якому кожний є суверенним, хочемо бути розумними істотами, то нам слід підтримувати у відносинах між собою взаємну повагу, терпимість і взаєморозуміння. Потрібно наводити мости між релігіями, а не займатися пошуками того, що їх різнить і в карикатурній формі це показувати. Треба бути відкритим до інших, відмінних від твоїх, цінностей, сприймати їх як даність і знати, що саме в світі цих цінностей хтось відчуває себе щасливим, а відтак не має бажання міняти їх на інші і не потерпить будь-яке посягання, а тим більше в карикатурній формі, на них.

Якщо ми хочемо жити в мирі і дружбі з іншими людьми, з їх релігіями, то не повинні ображати їх різними провокаціями, побрехеньками, бо ж то ранив їхнє серце, призводить до конфронтації. Шкода лише, що серед послідовників різних релігій в більшості є ті, хто налаштований на свою єдиноістинність, хто все інше сприймає як «від лукавого». До них часто в силу їх інтелектуальної обмеженості й не доходить, що їхня релігія у її витоковому вигляді не може нормально існувати в ментальності інших народів, що там вона, в разі появи, зрештою етнізується до невпізнаваності. То ж чи варто її піддавати таким експериментам?

Ми дотримуємося тієї думки, що **якоїсь однієї істинної релігії немає. Істинним є те, що об'єднує, як спільний корінь, всі релігії.** Це є віра в буття світу надприродного, в спасіння завдяки вірі і слідуванню загальнолюдським нормам моралі, очікування життя в потойбіччі. Кожна релігія по-своєму вирішує ці істини. Одні на пряму пов'язують людину з Богом, інші ж між ними ставлять спасителя або ж якогось пророка. Одні вважають, що вирішити свою майбутню долю можна лише через дотримання величезної кількості пропонованих їхніми церквами обрядів і через посередництво служителя культу, інші ж, виходячи з того, що Бог в тобі і він виявляється через твою душу, закликають до простого молитовного єднання з ним, до богомислія, а не тілорухання, рукомахання.

То ж **форма віри є людським витвором.** А чи ж варто із-за цього кидатися в баталії, ображати інших? То ж не за Боже йде боротьба, не за те, що не від світу цього, а за людське, створене людською фантазією і виписане чи то у Священних книгах релігій, а чи ж втілене в організації і в конфесійних обрядових діях. Певно тому, враховуючи це, Ісус Христос закликав любити не лише ближнього одновірця, а навіть ворога. Він радив йти до іншого зі словами «Мир Вам!».

Тут потрібно прийняти принцип: послідовник іншої релігії не є твоїм ворогом. Він йде до того ж Бога, що й ти, але іншою дорогою. Богів не десять, двадцять, більше, стільки, скільки існує у світі релігій, а один, але із своїм ім'ям в кожній з

останніх. І тут слухними з цього приводу були міркування рунвірівського пророка Лева Силенка. То ж іновірець є нашим попутником, а не грішником, відступником. Та й від чого він міг відступити, якщо релігія декого з них з'явилася, скажімо, навіть раніше на декілька століть від твоєї. Можливість існування інших релігій визнавав і апостол Павло, коли писав: «Бо мусять бути у вас єресі, щоб виявилися випробувані між вами» (1 Кор. 11:19).

В розмові із послідовниками мого православ'я, які клянуть певне найбільше інші конфесії, я їм часто задаю питання: «А чи християни Ви?». Їх це дивує, бо ж вони безперечно в цьому переконані, хоч, як видно, водночас залишилися у сприйнятті світу на рівні іудейського Старого Завіту. Моральні принципи останнього не є загальнолюдськими, коли їх прочитуєш в контексті всієї старозавітної Біблії, бо ж там віднаходимо і вбивства, і пограбування, і звалтування, *але представників інших народів*, а не богообраного, яким є один - євреї. Десять заповідей в старозавітному прочитанні адресовані саме євреям і тільки їм. Ідею ж взаємної любові у світ людей і народів приніс Ісус Христос. Його вчення про любов далеко відмінне від старозавітного. Саме ним не то що можна, а й слід користуватися, коли йде мова про відносини між етносами і цивілізаціями, навіть між окремими людьми, відносини між конфесіями. Якщо ми будемо ним користуватися, то у нас часто спрацьовуватимуть самоцензура, самообмеження. При відносинах з іншими ми будемо думати і про них, шанувати світ їх думання і діяння, а не прагнути нав'язати їм своє, бо ж їхнє є таким же істинним, як і моє.

То ж хоч ми і є різні у всьому, в тому числі і в релігійності, але ми є рівними. **Один віруючий чимось своїм конфесійним не переважає іншого.** Відтак світ має характеризувати толерантність відносин. Дорога до неї тяжко дається людям, що засвідчує і той карикатурний скандал, який збудоражив світове мусульманство.

В Україні академічні релігієзнавці шукають різні форми формування цієї міжконфесійної злагоди. Проводяться в різних містах країни Дні релігійної толерантності, на які запрошуюються представники різних конфесій і релігійних спільнот. Навіть посидівши поруч, поспілкувавшись, побачивши один одного, вірні однієї конфесії переконуються в тому, що ці «інші» такі ж люди, як і вони, що їхня віра щира і переконана. Організовані фестивалі художніх колективів різних релігій сприяють їх взаємоознайомленню. Цій же меті слугує і видрук в часописі «Релігійна панорама» не лише інформацій про різноконфесійне життя України і світу, а й Сторінки конфесій. В усних бесідах з лідерами різних конфесій ми радимо їм, як толерантно входити і жити в полірелігійному світі, як знаходити дорогу до порозуміння з іншими. Вже маємо перші кроки цих пошуків, коли керівництво однієї конфесії просто для взаємоознайомлення відвідує офіси інших. Ми радимо конфесіям не чекати до себе кореспондентів із світських газет, а пи.сати до них про свою діяльність, особливо благодійницьку. І це не є якоюсь саморекламою чи ж самозвеличенням, а інформацією про те, хто ми є, що ми робимо, як живемо в глобалізованому світі. Взаємопізнанню може слугувати також утворена в офісі ЦеРІС Бібліотека різноконфесійних видань (книг, часописів, газет), яку постійно поповнюють своїми видруками різні релігійні спільноти України. Про шляхи толерантизації міжконфесійних відносин йде мова на багатьох конференціях, які проводяться УАР, УАРС і Відділенням релігієзнавства НАН України із запрошенням на них представників із різних церков та релігійних організацій.

На формування толерантності міжконфесійних відносин працюють також міжнародні акції, які проводять Міжнародна академія свободи релігій, Асамблея

релігій світу, Парламент релігій та ін. Шкода лише, що Україна не представлена на них своїми конфесіями.

Вивчаючи міжконфесійні відносини в Україні, приходиш до висновку, що різноконфесійні спільноти країни прагнуть діяти все ж якось самоізолювано від інших, навіть від суспільства. Вони не шукають приводів для зустрічей, взаємоознайомлення, проведення спільних акцій, зокрема в благодійництві. У будь-якому разі від офіційно зареєстрованих релігійних спільнот (окрім очолюваної М.Паночком Церкви Християн віри євангельської та багаїв) ініціативи із організації та проведення якихось міжконфесійних заходів не надходило. Вони зроджуються хіба що тими спільнотами, які ще прагнуть якось ввійти в релігійний простір України. Це – Церква Єднання, Богородична Церква, Вознесені Володарі, саєнтологи, деякі інші.

Досвід України з вирішення проблем міжконфесійних відносин заслуговує того, щоб про нього знала світова громадськість. Цьому сприяє участь її представників в роботі Міжнародної Академії свободи і віровизнань, Міжнародної Асоціації релігійної свободи, інших міжнародних інституцій з питань свободи віросповідань. Порівняння із іншими країнами, де також ведеться пошук шляхів виходу із економічної і духовної кризи, дає впевненість, що Україна в своєму розвитку рухається не в якомусь особливому напрямку, а вписується в загальноєвропейські, а часто і загальносвітові тенденції. Україну та її проблеми мало знають в світі через її неактивність і неприсутність в світовому духовному, зокрема релігійному просторі, хоча вона своїм культурним світом, своєрідною духовною історією могла б привернути увагу багатьох людей. Православність України, її уніатський досвід, ставлення до релігійних меншин і релігійних свобод, законодавство в сфері свободи совісті – це та ціннісна частина всесвітньої духовної спадщини, яка, безумовно, поки що присутня в ній, а не для світу. Людство, як показав згаданий вище барселонський Парламент релігій світу, дуже уважно ставиться до будь-якого своєрідного, унікального випадку в духовній історії, прагне зберегти цю унікальність, оскільки саме з такої безлічі конкретних випадків і складається та мозаїчна багатоманітність світу, що надає смислу загальнолюдській цивілізації. Останнє дуже яскраво було продемонстровано в рамках культурної програми Парламенту, на його виставках, концертах, виставах, показах фільмів, одязі, традиціях приготування їжі, в щоденних ранішніх молитвах-медитаціях, в створенні особливої атмосфери Парламенту, який жив за духовними законами, закладаючи модель міжлюдського спілкування майбутнього. Відкритість, доброзичливість, повага один до одного, вміння слухати і мистецтво почути, бажання і здатність подолати будь-який конфлікт для побудови міжнаціонального та міжрелігійного миру – ось те, що зробило Парламент незабутнім для тисяч його учасників.

Часопис «Релігійна панорама», головним редактором є автор цього параграфу, постійно інформує про різні заходи міжнародного і всеукраїнського масштабу, які зорієнтовані на толерантизацію міжконфесійних відносин. Редакція часопису часто одержує листи, автори яких висловлюють вдячність за ту інформацію, яку ми подаємо про різноконфесійне життя України і світу. Проте часом надходять і такі листи, в яких нас піддають критиці за те, що ми, ввівши «Сторінку конфесії» (а вона вже описала більше 130 їх), розповідаємо про життя різних віросповідань, називаємо їх при цьому релігіями, а відтак «пропагуємо псевдорелігії». Хочу ще раз наголосити на тому, що ми сповідуємо принцип свободи віросповідань і, визнаючи й обстоюючи

право кожної людини на вільний релігійний вибір, сприймаємо останній як її вільний шлях до Бога. Може для когось її вибір є хибним, але ж для неї шлях того, хто оцінює її так, є таким же. То ж в принципі якихось псевдорелігій не існує. Будь-яка з наявних релігійних течій у своїй формі, компонованні віроповчальних положень є людським витвором, а відтак має надто багато суб'єктивного. Бог не є антропоморфною істотою, дідом, що сидить там десь на небі і веде облік твоїх гріхів. Відносини з ним не мають уподібнюватися діловим відносинам між людьми. Релігійність, як мудро зауважив наш Григорій Сковорода, це насамперед Богомисліє, бо ж Бог не десь інде, а в тобі. Ми ж маємо нині, особливо в традиційних формах християнства, таке його обрядове заземлення, ідолопоклонство, якого навіть не було в давніх релігіях Греції чи Риму, хоч вони часто називаються язичницькими. В традиційних як для нас релігійних спільнотах прокручуються з року в рік одні й ті ж тисячолітньої давності обрядові форми, які вже сприймаються освіченим християнином не інакше як залишками язичництва в християнстві.

Усталені століттями богослужбові форми історичних християнських Церков потребують зміни. Вони сприймаються вже як анахронізм. Цікаві міркування з цього приводу висловив новообраний глава УГКЦ єпископ Святослав Шевчук. «Потрапивши в латиноамериканську культуру, - згадує він, - запитував себе: що то – бути східним християнином в Південній Америці? Відчувши з боку аргентинців надзвичайну цікавість до візантійської традиції, почав поміж них проповідувати іспанською мовою, часто перекладаючи притаманні нам церковнослов'янські чи грецькі поняття та сталі вирази. Тоді подумав, що то – ще одна наша місія. До речі, не тільки за кордоном, а й в Україні, де часто сучасні люди не розуміють багатьох «закостенілих» слів, що вживають духовнослужителі... Знаєте, один молодик в Аргентині цікаво при цьому мені сказав: «Владико, якщо церква – музей, де добре зберігаються культурні експонати, то туди можна прийти раз на рік. Але жити в музеї, то вже вибачте». Тож *ми прагнемо, щоб наша Церква була живою!*». Відтак живучість Церкви при зорієнтованості її на «сучасних людей», як це слушно зауважив єпископ, залежить від того, наскільки вона є «живою», а не «музеєм».

Означене тут зауважив і Бенедикт XVI, коли сказав, що «розпочалася нова ера релігійності» і що люди «намагаються віднаходити її не в Церкві». «При цьому релігія часто являє собою всього лише різновид просвітницької діяльності, якою прагнуть урізноманітнити будні, - наголошує Понтифік. – Великі традиційні Церкви, мабуть, відчувають деяку пригніченість через свою надмірну інституалізованість, інституційну регламентованість... *Майже не стало проявів живої віри, її простоти.* Християнство тепер означає тільки приналежність до великої структури... Християнство як інститут почало сприйматися як баласт, у тому числі як баласт традиції».

То ж чому молоді люди нині часто віддають переваги харизматичним церквам перед традиційними, так тому що вони є живими, сучасними у формах вияву християнського світобачення і світоставлення. Не може освічена і міська молодь сприймати християнські форми, зроджені умовами сільського життя й розрахованими на бачення їх, а не на активну участь в них. Відтак традиційні Церкви мають з усвідомленням наявності своєї загальмованості толерантно сприймати втрати можливих своїх молодих парафіян, вдаватися до осучаснення способу буття своїх вірян в конфесії, а не до пошуків шляхів збереження їх в старих закостенілих обрядодіяннях. Спілкування із молодими священнослужителями історичних Церков часто засвідчує розуміння ними ситуації, наявне у них бажання дещо змінювати й

осучаснювати, але відсутність в цих Церквах свободи в релігії змушує їх також з дня в день, з року в рік «крутити наїзджену платівку», розраховану на малоосвіченого і малокультурного вірянина.

Відтак поява нових течій в християнстві є не якоюсь випадковістю, а своєрідною реакцією на консерватизм традиційних його течій, виявом пошуків у тому ж християнстві того, що було в нього до нововведень Вселенських Соборів і Отців Церкви і що часто страждає далекою від Істини суб'єктивністю. Причин і мотивів іншого від традиційного сприйняття християнства є багато. Якщо богослов якоїсь конкретної конфесії це сприймає за єресь, то релігієзнавець в цьому вбачає, з одного боку, подальший розвиток конфесії, а з другого – право кожного на свободу в релігії. А оскільки в громадянському суспільстві кожна людина є суверен, то ми допускаємо цю її суверенність і в сфері релігійного життя.

Відпирність у послідовників будь-якої конфесії щодо інших віросповідань маємо формувати не ми своїм часописом, а богослови чи священнослужителі конфесій. Але при цьому вони мають знати свого супротивника, а не голосливо, лайливо, іронічно, без належної аргументації його відкидати, зараховувати до єретиків, представників якихось «тоталітарних сект» тощо. В одержанні таких знань ми якраз своєрідно їм і допомагаємо. Сповідуючи принципи об'єктивності та позаконфесійності, в кожному числі часопису ми описуємо віровчення, обрядову практику, спосіб життя одного з наявних в Україні віросповідань, надаючи при цьому, як правило, шпальти часопису для цього носію цієї релігійної традиції. Таких статей-інформацій, як вище було вже зауважено, нами опубліковано більше 130. На їх основі видрукувані 7 і 8 книги десятитомної «Історії релігії в Україні» - «Релігійні меншини України» і «Нові релігії України». При цьому ми не даємо якихось оцінок віровчення й обрядів конфесій. Наші оцінки мають місце лише тоді, коли в діяльності релігійних організацій ми вбачаємо антидержавну, явно антиукраїнську зорієнтованість. Але це вже не релігія, а політика, якою ці організації, згідно Закону про свободу совісті, не мають права займатися. Оцінку наведених нами фактів конфесійного життя і природи описаних нами конфесій мають давати наші читачі, виходячи із своїх світоглядних і конфесійних уподобань. Відділення релігієзнавства ІФ НАНУ ні за що не агітує і ні на що не орієнтує. Віроповчальна сфера конфесій залишаються поза нашою критичною увагою. Якщо й з'являється в наших публікаціях критика на адресу якоїсь релігійної спільноти, то лише тоді, коли вона виявляє явну антиукраїнськість у своїй діяльності. Діяти в українському соціумі і водночас не сприймати його законне право на українськість може лише ворог України. Поселився жити на українських теренах – шануй господарів їх, а не заявляй своє право на співгосподаря, а то й надгосподаря. Слушними в цьому контексті будуть слова Карла Маркса: «Якщо людина не знає мови народу, на землі якого проживає, то вона є або гостем, або найманцем, або ж окупантом».

Релігійна толерантність має бути тим ґрунтом, на якому зростає християнська добродійність. Християнство з часу свого виникнення стало прийнятною для масової свідомості релігійною формою виразу нових моральних принципів і установок. Одним із цих принципів є ідея вселюдськості, єдності всього людського роду, яка діалектично пов'язана з ідеєю абсолютної цінності кожної особистості. Розкриваючи сутність християнського вчення, апостол Павло сказав: «Весь Закон в однім слові міститься: «Люби свого ближнього, як самого себе!» (Гал. 5:14).

Християнство постало саме як релігія любові. Любов в ньому поширюється на всіх людей незалежно від того, хто вони є. Проповідуючи людинолюбство, визнаючи

цінність кожної людської особи, християнство закликає творити добродійність милосердя у взаєминах між людьми, “перемагати зло добром” (Рим. 12:21), бути співстраждальним. Відтак та благодійницька діяльність, до якої вдаються релігійні організації, є виявом їх толерантності, соціального служіння всьому людству, а не лише співвірникам, одноконфесійникам.

Важливою ділянкою діяльності майже всіх в Україні існуючих релігійних організацій і Церков є саме їх благодійництво. До благодійності звертаються у великому різноманітті форм православні, католики і протестанти, харизмати, мормони і кришнаїти. Благодійництво має поєднувати конфесії, формувати толерантні відносини між ними, а не протиставляти їх.

Зрозуміло, що кожен конфесійний турбує її імідж. Що б там не говорили, але зрозуміло, що вона прагне піднести його в очах громадськості й шляхом розгортання свого соціального служіння. Благодійництво слугує для конфесій засобом множення своїх симпатиків, частина яких зрештою стає їх послідовниками. Але така зорієнтованість благодійництва призводить до втрати ним своєї основної функціональної ознаки – творіння *благих* справ. Мета його тоді вже не благо, а користь. Відтак благодійництво перетворюється в кориснодійство.

Саме тому, гадаю, благодійництво не слід перетворювати в якусь міжконфесійну конкуренцію, рекламувати певні конфесії шляхом співставлення їх благодійної діяльності з іншими. Форми, масштаби і розміри благодійництва залежать від різних чинників. Одна справа, коли благодійницька установа конфесії виконує по суті посередницьку роль і розгортає свою благочинність за рахунок надходжень гуманітарної допомоги від своїх зарубіжних одновірців. Інша ж справа, коли це благодіяння конфесії розгортається на основі лише одержаних пожертвувань від своїх вірян в Україні. Зрозуміло, що остання діяльність є більш благородною, бо ж, як кажуть в народі, кожний кашу зварить, якщо пшоно буде, а ось поспробуй зварити її без нього. У благодійництві не може бути голого цифрового співставлення, бо ж воно не є сферою якогось змагання.

Благодійна діяльність релігійних організацій зорієнтована нині переважно на потреби знедолених. Але ми маємо жити перспективою і вірити в те, що з часом вийдемо із стану економічної кризи, матеріальної скрути. Благодійництво заради “кусеня хліба” і “танчірки від голизни” втратить свій сенс. То ж добродійність конфесій в перспективі має вилитися в організацію роботи благодійницьких лікарень, шкіл мистецтв і спорту, їдалень чи будинків для людей похилого віку і самотніх, дитячих садочків чи будинків, прокатних пунктів, ремонтних майстерень, бібліотек, читалень, юридичних консультпунктів тощо, у створенні яких мало б виявлятися порозуміння і співпраця різних конфесій, бо одній з них це часто не по можливостях. Саме в цьому має запрацювати та толерантність, яка тримає спокій в міжконфесійних відносинах в нашій країні. Гадаю, що при Всеукраїнській Раді Церков та релігійних організацій доцільно утворити відділ, який, поєднуючи благодійницькі зусилля і фінансові можливості різних релігійних організацій і церков, вже приступив би до відкриття таких благодійницьких установ, координував би благодійницьку діяльність так, щоб вона не перетворювалася в конкуренцію і місіонерство. До того ж, благодійництво - це не тільки і не стільки роздача матеріальних благ, одержаних від когось. А чому б не організувати виробництво цих благ чи заробляння коштів на їх придбання? В цьому неабияку роль міг би відіграти вище названий міжконфесійний відділ благодійництва і утворені на місцях його підрозділи.

Проголошуючи право на свободу віросповідань, свободу релігіївбору, Українська держава, якщо вона вважає себе демократичною і претендує такою ввійти в Об'єднану Європу, зобов'язана створити належні умови для функціонування на своїй території різним релігіям. Вона повинна прийняти закони історії, згідно з якими нічого вічного на світі немає, на зміну старому завжди приходять нове, а відтак не консервувати різними своїми законодавствами лише так звані традиційні релігії. Як сказав один філософ, традиції минулих поколінь як кошмар тяжіють над умами нових.

Громадянське суспільство плюральне. Воно надає своїм громадянам не тільки свободу релігіївбору, а й повну свободу функціонування різноманіття конфесій з метою забезпечення їх суверенності. Оскільки в Україні Церква відокремлена від держави, то остання не повинна якимсь чином визначати і регламентувати релігіївбір своїх громадян, зокрема сприяти виживанню відмираючих традиційних вірувань чи спільнот і всіляко відвертати поширення нових. Традиційні Церкви самі повинні працювати на свого прихожанина, а не чекати, що це за них зробить держава, включаючи у свої закони антидемократичні статті, які обмежують діяльність одних і сприяють діяльності інших релігійних спільнот. Приклад Галичанського регіону, де громади нових релігійних течій становлять лише 1% від загальної кількості релігійних спільнот (в Подніпров'ї і на Сході – від 10 до 20%) говорить багато про що. Доля конфесій – в їх руках.

Демократична держава має бути гарантом свободи світоглядного вибору, свободи віросповідань, а не засобом підтримки й утвердження якихось окремих релігійних течій чи церков. Останні в умовах свободи совісті самі мають думати про утримання і поповнення своїх громад парафіянами.

Досвід України свідчить про те, що традиційні Церкви із-за невміння і бажання вести євангелізаційну роботу поза огорожею своїх храмів спонукають державу обмежувати місіонерську і благодійницьку діяльність інших конфесій в своїх сподіваннях на збереження в такий спосіб своїх прихожан. Їх адепти у Верховній Раді прагнуть пропхнути в діюче законодавство навіть такі доповнення, які суперечать міжнародним правовим нормам. Та й не тільки правовим, а й біблійним положенням, що обґрунтовують місіонерську діяльність християн, її необхідність. Ісус Христос промовляв до своїх учнів: „Дана мені вся влада на небі і на землі. Отож, ідіть і навчіть усі народи, хрестячи їх в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, навчаючи їх зберігати все, що я заповів вам. І ось я з вами по всі дні аж до кінця віку” (Мт 28: 18-20). Першими, кого послав Ісус до всіх народів, були його апостоли. Уявімо, що один з апостолів прийшов би із Словом Божим у нинішню Україну. Насамперед влада почала б з'ясовувати, а яка християнська громада його запросила. Зрештою, якби виявила таку, то обмежила б навчальну діяльність апостолів чотирма стінами молитовного дому громади, а якщо раптом такого не знайшла (бо ж багато різноконфесійних християнських громад у нас не мають їх), то відправила б апостола туди, звідки приїхав. Враховуючи невідповідність статті 24 міжнародним правовим документам з питань свободи совісті, в проекті нового Закону, підготовленому комісією Міністерства юстиції України, статті такого змісту немає.

Україна – поліконфесійна країна. Законодавчо вона закріпила свободу віросповідань і свободу особистості в її релігіївборі і релігіївйаві, світськість сфер суспільного життя і можливість конфесій на урізноманітнення форм свого вираження, право на вільну пропаганду релігії і водночас широке соціальне служіння

релігійних спільнот, право на володіння майном і водночас реституцію його. Держава багато зробила в сфері толерантизації міжконфесійних відносин, у вирішенні ряду проблем міжконфесійного і внутрішньоцерковного протистояння.

Багато проблем релігійного життя України актуалізувала Помаранчева революція. Насамперед це те, що воно має бути україноцентричним. Діючі на наших теренах релігійні спільноти мають працювати на вибудову незалежної Української держави, на наше національне відродження. Релігія не має тягнути людину у світ темного середньовіччя, а покликана сприяти духовному становленню особистості. Свобода буття релігії і віросповідань має знайти реальне втілення і правове забезпечення. Для демократичної держави в її діяльності не має існувати поділ релігій на бажані і небажані, а насамперед виявлений інтерес її в тому, як всі їх включити в русло нашого національного поступу. Тому незрозумілим є братання на місцях нинішньої нової влади лише із явно непроукраїнською Церквою Московського Патріархату, користання чиновниками послугами в освяченні своїх владних помешкань (а може й дач) служителями культу лише цієї Церкви. Незрозумілою є байдужість як в недалекому минулому Ющенко, а нині і Януковича до тієї Київської східно-християнської традиції, лише на основі якої можливе відродження і вибудова Християнської Церкви в Україні, а не на основі простого організаційного поєднання Православних Церков, що постали на московсько-православній традиції. Незрозумілою є також байдужість влади до розгулу в країні проросійських білямосковсько-православних згромаджень, які всіляко ратують за відродження імперії Миколи II. Незрозумілими є також при поліконфесійності країни наявні вияви симпатій вищих державних чиновників на офіційному рівні лише одній конфесії, навіть Церкві, її закордонному першоієрарху. Незрозумілим є також офіційне рекламування виявів релігійності Президента, тоді як це має залишатися на рівні його особистого життя, чогось потаємного. В такий спосіб В.Янукович свій релігієвибір (а він явно є неукраїнськорієнтованим) нав'язує всій країні, а насамперед державним чиновникам найрізніших рівнів, які почали вже діяти за описаним Т.Шевченком принципом «аж потіють, то товпляться, /щоб то ближче стати / коло **самих**: може вдарять або дулю дати / благоволять; хоч маленьку, /хоч півдулі, аби тільки / під самую пику. / І всі уряд поставали/ ніби без'язики – анітелень./ Цар цвенькає.../ Дивлюся, цар підходить/ до найстаршого... та в пику /його як затопить!...Облизався неборака; / та меншого в пузо - /аж загуло!...а той собі/ ще меншого туза/ межі плечі; той меншого/. А менший малого, / а той дрібних, а дрібнота/ уже за порогом/ як кинеться по улицах/ та й давай місити/ недобитків православних,/ а ті голосити...» Незрозумілою є також та клерикалізація суспільного життя, до якої вдаються нині владні органи різних рівнів, залучаючи при цьому в різних регіонах різні церкви, тоді як в Європі, куди ми прагнемо ввійти, утверджується її світськість.

То ж складність релігійного феномену вимагає виваженості й делікатності і в ставленні до нього і в своєму бутті в ньому. Не можна, відчуваючи на рівні свого індивідуального світовідчуття якусь свою богообраність чи богонатхненність, прагнути це зреалізувати в суспільному бутті, не рахуючись при цьому із свободою релігієвияву інших, а разом з тим і свободою на позавіросповідність, з міжнародно визнаною і вже утвердженою в Україні свободою віросповідань.

Сфера релігійного життя надто складна. Тут важливо добре знати особливості нашої української релігійної історії і релігійної традиції, тенденції і закономірності світових релігійних процесів сьогодення, міжнародне правове вирішення релігійного

буття. Бути українцем в релігійному житті – це не лише дотримуватися традиційних для нашого народу обрядів, не лише відвідувати традиційні для нього храми, а й вловити, що в цьому є *від роду нашого*, а що привнесено протягом століть колоніальної неволі від релігійних чужинців. Українське Православ'я – це не тільки церковна організація із прикметником «українська», а складний і духовно багатий культурно-історичний феномен, що сформувався в період незалежного буття Київської митрополії в X-XVII століттях і зневажений в часи московсько-православної неволі так, що Тарас Шевченко влучно назвав це «Церквою-домовиною». Знаний митрополит Іларіон (Іван Огієнко), коли йшла мова про будову Української Церкви, мав цілу програму її деоросіянення й українізації, вдатися до чого або не здатні із-за своєї неосвіченості й невихованості на власне українській історії та ментальності або не хочуть із-за історичного непам'ятства навіть владики тих Церков, які ми часто називаємо сутнісно українськими. Цей нюанс вловив владику Черкаський Софроній. Ні Москва, ні Константинополь, ні Рим не мають визначати своїм «принципом визнаності» розвиток релігійного життя в Україні. Не хтось ззовні, а ми самі маємо і можемо узаконювати свій релігійно-організаційний статус у світі відповідно до того, що маємо одну з найбільших православних спільнот. Як слушно зауважував покійний Патріарх Мстислав: визнаймо самі себе, а інші – визнають, куди вони дінуться. Скористаймося й порадою іншого Патріарха – Володимира (Романюка), який в своїй ідеї киевоцентризму відводив Києву з його багатою східно-християнською традицією роль «другого Єрусалиму». Пора не лише Москві, а й Риму сказати стоп у їхніх гендлюваннях сферою українського релігійного життя, нищенням в Україні українського. Державну політику у сфері релігійного життя слід будувати так, щоб ми гордо могли промовляти словами В.Симоненка: «Народ мій є! Народ мій завжди буде! // Ніхто не перекреслить мій народ! // Пощезнуть всі перевертні й приبلуди // і орди завойовників-заброд!»

Враховуючи свою поліконфесійність, України, вибудовуючи в себе громадянське суспільство, має формувати і свою громадянську релігію. В її ідеологічній системі власне релігійні елементи зведені до мінімуму, а релігійна лексика, символи, фразеологія й культові елементи використовуються для впровадження цілком земних завдань. В культову систему громадянської релігії включається й інаугурація президента країни, і поклоніння національному прапору та гімну, і вшанування видатних осіб свого народу, місць визначних подій його історії, і організація національних свят, різних церемоній тощо. «Священними писаннями» для них є конституція країни, твори видатних духівників нації.

Громадянська релігія не конкурує з трансцендентними релігіями, а своєрідно вибудовується над ними, закликаючи всіх віруючих (і навіть невіруючих) поклонятися Всевишньому. В рамках цієї релігії кожна людина зберігає за собою право водночас по-своєму, конфесійно виявляти це поклоніння. Характерною ознакою громадянської релігії є апеляція до божественного провидіння і заступництва, яка може виявлятися на індивідуальному, державному і наддержавному рівнях.

Для формування в Україні громадянської релігії наявне міцне підґрунтя. Насамперед, це поліконфесійність країни, відсутність в ній абсолютного і повсемісного домінування якоїсь однієї конфесії чи Церкви. Цьому сприяє не лише багатовікова поліконфесійна релігійна історія українського життя, а й домінуюча серед українців міжконфесійна толерантність, діюче протягом всіх років нашої

незалежності високою мірою демократичне законодавство про свободу совісті, зорієнтованість України на входження в різні світові та європейські структури, в яких свобода віросповідань постає як важлива гуманістична засада державотворення.

Громадянська релігія у першому варіанті її функціональності повністю корелюється з основами того громадянського суспільства, яке вибудовується в демократичній Україні. В разі її утвердження вона відверне прагне деяких Церков, зокрема православних, на статус державних чи єдинонаціональних, зніме суперництво між ними, прагнення до прозелітизму, відокремить не лише Церкву від Держави, а й Державу від Церкви. Громадянська релігія знівелює концепції “єдиноістинності” якихось релігійних систем, постане в ролі своєрідного буфера в міжконфесійних протистояннях. Певною мірою процес її формування в Україні вже йде. При цьому, як слушно зазначає дослідник феномену Р.Белла, пристосовуючись до нового співвідношення релігійного і світського в сучасному суспільстві, історичні релігії “мають знайти сили для того, щоб здобути свою власну роль як приватної добровільної асоціації й визнати, що це не суперечить їх ролі як носія вищих цінностей суспільства” (Цит. за: Американская социология. – М., 1972. – С. 277).

Характерними у цьому аспекті є судження відомого українського місіонера, протоієрея Андрія Ткачова, який закликав особливо не вдовольнятися тим, що під час соціологічних досліджень Церкві реципієнти за інерцією традиційного світогляду і необізнаності дають найбільший кредит довіри, десь 70%. «Якби Церква, наприклад, почала гладити людей «проти шерсті», і голосно говорити про те, що можна, а що ні, то, - як гадає отець, - відсоток роздратованих людей, яким це здалося б втручанням Церкви у приватну справу, в бізнес чи сімейні питання, був би надто високим. Високі результати опитування частково пов’язані з позицією невтручання Церкви, бо ж Церква продовжує молитися і ні до кого особливо у душу не лізе». Між тим нині Церква, на думку А.Ткачова переживає гоніння гірші від тих, коли їх здійснює державний репресивний апарат. За умов сучасності проти Церкви ведеться скоординована і ешелонована інформаційна війна, яка перетворює розум людини в «дикунський стан», а саму людину - «у плотську істоту». Попробуй нині про це сказати правду і ти «відразу ж попадеш на війну». Завершує свої міркування протоієрей словами: «Нам Бог дав лояльність влади і громадянський мир для повномасштабних занять надто серйозними питаннями – проповіддю, місією, школою, лікарнею, богослов’ям, парафіяльною та літургійною діяльністю» (Мир. - №11. – С.7).

Відтак надто складною і делікатною є сфера релігійного життя, сфера міжконфесійних відносин. До них на рівні буденного бачення проблем втручатися не треба, бо ж можна, зрештою, мати той наслідок, на який не очікуєш. До того ж, ще ж є і закони, якими держава регулює буття релігійних спільнот в країні. Їх треба знати і шанувати, щоб не допускати правовий нігілізм, насилування Церков до дій, що суперечать їх канонам, неповажання права кожного за умов громадянського суспільства на вільний релігієвибір і вільне сповідання своєї релігії.